

Статті

Ігор ПЛЕВИЧ

МУСТАФА КОЗАКЕВИЧ – ДОСЛІДНИК ТРАДИЦІЙНОЇ АРХІТЕКТУРИ УКРАЇНЦІВ ПОЛІССЯ ТА ВОЛИНИ

Ihor HILEVYCH. Mustafa Kozakevych as Researcher in Traditional Architecture by Ukrainians of Polisia and Volhynia.

Дослідницька робота може бути результативною лише за умови врахування здобутків наших попередників. Для того, щоб доробок народознавців став доступним для читача, треба видавати та популяризувати їхні праці. До числа незаслужено забутих знавців традиційної культури українців належить і львівський етнолог повоєнного періоду Мустафа Козакевич, який відомий невеликому колу спеціалістів, передусім дослідникам традиційного житлово-господарського будівництва Полісся. Однак про життєвий шлях та наукову діяльність ученого поки-що наявні лише окремі згадки, зокрема у спогадах чи розвідках про його колег¹, а також у деяких історіографічних оглядах про культуру поліщуків². Отож виникла потреба

¹Болтарович З. Берегиня скарбів народних // Народознавчі Зошити (далі – НЗ).– 2005.– № 1-2.– С. 203, 204; Горинь Г., Никорак О. Катерина Матейко: штрихи до творчого портрета на відстані часу // Там само.– 2000.– № 6.– С. 1108; Грицюк І. Життєвий шлях і наукова діяльність Савини Сидорович // Там само.– 1999.– № 6.– С. 915-916; Маковецька Х. Той, хто “працював з серцем” // Там само.– 2000.– № 6.– С. 1123.

²Бондарчик В.К., Матейко Е.И. Полесьє в историографических исследованиях и источниках // Полесьє. Матеріальна культура.– К., 1988.– С. 22; Глушко М.С. Методика польового етнографічного дослідження: Навч. посіб.– Львів, 2008.– С. 44; Данилюк А. До історії дослідження традиційного народного будівництва Полісся // Наукові записки / Музей народної архітектури та побуту у Львові.– Львів, 1998.– Вип. 1.– С. 43; Його ж. Традиційна архітектура регіонів України: Полісся.– Львів, 2001.– С. 12; Стельмах Г.Ю. Історичний розвиток сільських поселень на Україні: Історико-етнографічне дослідження.– К., 1964.– С. 16-17 та ін.

прослідкувати основні етапи життя та наукової діяльності (тематика, регіони та методика досліджень) М.Козакевича, донести його науковий доробок, як опублікований, так і рукописний, до широкого читацького загалу.

Основою нашої роботи послужили матеріали архіву Інституту народознавства НАН України³, а також опубліковані праці дослідника.

Мустафа Захарович Козакевич народився 8 лютого 1901 р. у с. Ювківці, нині Білогірського р-ну Хмельницької обл. Після передчасної смерті батька, який працював продавцем у державній горілчаній крамниці, в 1915 р. юнак переїхав до свого дядька в м. Дубно, де вступив до гімназії.

Після закінчення навчання вже в умовах польської окупації цього краю, в 1922 р. майбутній народознавець виїхав до Чехословаччини, де вступив на економічний факультет Чеського політехнічного інституту (м. Прага). Тут він протягом 1922-28 рр. студіював народне господарство, виробничі технології, економіку, правознавство, отримав диплом інженера-економіста.

Повернувшись у Західну Україну, М.Козакевич поселився у Львові, де значний період (1928-39 рр.) працював бухгалтером-інструктором сільських кооперативів у Лиському повіті Львівського воєводства. Під час першої радянської окупації (1939-41 рр.) викладав російську мову в Державному медичному інституті у Львові. Під час німецької окупації спершу працював бухгалтером у Цукровому тресті, а протягом березня 1943 – червня 1944 рр. – бухгалтером на гуртівні кондитерських виробів.

Після відновлення радянської влади М.Козакевич, зваживши на постанову Президії Міської ради Львова, зголосився на передвоєнне місце праці в Медінститут, де протягом серпня-вересня

³Архів Інституту народознавства НАН України (далі – Архів ІН НАН України).– Ф. 1.– Оп. 1 (Етнографічний музей) (далі – Оп. 1 (ЕМ)).– Спр. 7 (річні плани); Спр. 16, 28, 60, 79 (накази директора); Спр. 48 (рукопис наукової праці); Оп. 1.– Спр. 1, 41, 60, 75, 94, 109, 124, 141, 165, 185, 207 (накази директора); 10, 11, 27, 45, 46, 48, 64, 65, 78, 80, 98, 115, 131, 144 (річні плани та звіти); Спр. 17, 32, 84 (звіти про експедиції); Оп. 2.– Спр. 10, 12, 14, 15, 27, 32, 39, 40, 43, 75, 76, 80, 87, 92, 94, 102, 103, 115 (рукописи наукових праць); Спр. 16, 19, 20, 91 (польові матеріали); Оп. 3.– Спр. 50.– Арк. 1-65 (особова справа) та ін.

1944 р. брав участь у проведенні консультацій та вступних іспитів з російської мови⁴.

6 жовтня 1944 р. Мустафа Захарович розпочав свою діяльність в Етнографічному музеї (згодом – Етнографічний музей Інституту суспільних наук Львівського філіалу АН УРСР): спершу на посаді старшого бухгалтера⁵, а в листопаді був переведений на посаду молодшого наукового співробітника⁶. На жаль, поки що невідомий ініціатор цієї кардинальної зміни життєвого шляху М.Козакевича – тодішнє керівництво Музею (Філарет Колесса, який очолював установу) чи сам майбутній етнолог. Можливо, цьому сприяло те, що М.Козакевич був татариним за національністю, який вільно володів українською, польською, чеською та російською мовами, а також читав словацькою, білоруською, німецькою та французькою. Значні здібності М.Козакевича засвідчує хоча б те, що за короткий термін праці в Етнографічному музеї він сповна освоїв нову для нього спеціальність і в 1951 р. на відмінно склав кандидатський мінімум з етнографії⁷.

На поч. 1945 р. народознавця перевели на посаду старшого наукового співробітника, а 1 жовтня призначили ще й завідувачем одного з відділів. Цікаво, що тоді ж через відсутність професійного бухгалтера протягом кількох місяців він виконував ці функції одночасно. У травні 1948 р. у зв'язку з реформами в установах АН УРСР Мустафу Захаровича знову перевели на посаду молодшого наукового співробітника⁸.

У 1946-47 рр., виконуючи тему “Народні промисли та етнічні групи УРСР та їхнє взаємовідношення – порівняльно-етнографічний аналіз народних промислів УРСР”, дослідник збирав бібліографію, опрацьовував статистичні матеріали, вивчав музейні збірки та осередки народних промислів західних областей України⁹.

У 1948 р. етнологу залучили до підготовки колективної праці “Атлас матеріальної культури західних областей УРСР”, яку готували науковці Етнографічного музею та Львівського відділення

Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. Зокрема, в першій половині цього року М.Козакевич працював над підрозділом про будівництво – робив виписки з літератури, вивчав музейні експонати, готував текст першого розділу. Проте вже в червні йому затвердили іншу тему (про народне фарбарство), а вивчати народне будівництво продовжили Іван Крип'якевич та Роман Гарасимчук. З метою збору польових матеріалів етнограф відвідав Станіславську¹⁰ та Закарпатську обл., а в другій половині грудня разом із Катериною Матейко та Софією Малецькою брав участь в експедиції на теренах Рівненської¹¹ і Волинської обл., де досліджував художні та сільськогосподарські артілі¹².

У 1949 р. дослідник спільно з Маріулою Ломовою готував до атласу підрозділ про хліборобство¹³. Зокрема, 18-27 березня Мустафа Захарович збирав матеріали в Радехівському р-ні Львівської обл., а в червні – в музеях Острога, Рівного та Луцька¹⁴. Тоді ж дослідник написав узагальнюючу працю “Дослідження питання землеробства в західних областях”, в якій підсумував кількарічну дослідницьку роботу львівських народознавців. Тут виявляємо докладні описи і типологію цілого ряду сільськогосподарських знарядь (копалка, мотика, рало, соха (“двополицева” і “лопаткова”), плуг, борони тощо) та робіт (сіяння), а також спроби простежити генетичний зв'язок між окремими з них¹⁵. Як згадувала згодом одна з тодішніх співробітниць Музею Савина Сидорович, саме 1948-49 рр. були особливо плідними для науковців цієї установи¹⁶.

¹⁰Нині Івано-Франківська обл.

¹¹У радянський період обласний центр офіційно називали Ровно, а область – Ровенською; у нашій роботі використовуємо сучасні назви – м. Рівне та Рівненська обл.

¹²Архів ІН НАН України.– Ф. 1.– Оп. 1 (ЕМ).– Спр. 9.– Арк. 4-8; Спр. 16.– Арк. 34, 71, 89. Польові матеріали цих експедицій нині зберігаються в архіві Інституту народознавства НАН України (Там само.– Спр. 22, 39).

¹³Там само.– Спр. 7.– Арк. 13.

¹⁴Там само.– Спр. 28.– Арк. 16, 36, 40.

¹⁵Там само.– Оп. 1 (ЕМ).– Спр. 48.– Арк. 1-26. В архіві збереглися рукописи двох частин цього атласу (Спр. 36, 37), до якого ввійшли й окремі матеріали М.Козакевича (про землеробство, а можливо й про фарбарство).

¹⁶Болтарович З. Берегиня скарбів...– С. 204.

⁴Там само.– Оп. 3.– Спр. 50.– Арк. 8, 9, 20 зв.

⁵Там само.– Арк. 7, 11.

⁶Там само.– Арк. 12.

⁷Там само.– Арк. 17, 21.

⁸Там само.– Арк. 13, 16.

⁹Там само.– Оп. 1 (ЕМ).– Спр. 9.– Арк. 1-3.

У листопаді 1949 р. у Львові відбулася нарада за участю київських і львівських етнологів, на якій обговорювали дослідження львівських народознавців за останній рік, зокрема роботу над атласом. Під час наради кожному з дослідників були висловлені численні зауваження¹⁷. Зважаючи на критику, ще наприкінці грудня цього ж року дев'ять співробітників Музею, зокрема й М.Козакевич, відвідали Бузький і Новомилятинський¹⁸ р-ни Львівської обл., вивчали культуру та побут колгоспників¹⁹. За підсумками польової роботи була опублікована колективна стаття у провідному фаховому журналі СРСР “Советская Этнография”²⁰, в якій містився і матеріал дослідника про сімейний бюджет, посуд та їжу²¹.

На поч. 1950 р. “авторитетна” київська комісія офіційно вказала на недоліки в роботі над атласом, які полягали в “неактуальності тематики, низькому ідейно-теоретичному рівні, поганій кваліфікації робітників, замалому зв'язку з Інститутом МФЕ АН УРСР”. Пропонувалося звернути більшу увагу на “досягнення соціалістичної перебудови села, висвітлення переваги колгоспного способу виробництва над дрібним”²². Загалом, через зазначені недоліки, колектив львівських етнологів був змушений згорнути роботу над атласом та розпочати активно вивчати колгоспний побут.

У 1951 р. дослідник підготував розділ про сільськогосподарські знаряддя та промисли до колективної роботи “Короткий огляд збірок етнографічного музею”, яка так і не побачила світ²³.

¹⁷Архів ІН НАН України.– Ф. 1.– Оп. 1 (ЕМ).– Спр. 29, 30.

¹⁸Нині села цього району належать до Буського та Кам'яно-Бузького р-нів.

¹⁹Архів ІН НАН України.– Ф. 1.– Оп. 1 (ЕМ).– Спр. 28.– Арк. 91, 103.

²⁰[Ломова М., Фиголь Д., Матейко Е. и др.]. Культура и быт колхозников Львовской области // Советская Этнография (далі – СЭ).– 1950.– № 4.– С. 133-149.

²¹Там само.– С. 141-142. Авторство даної частини статті встановлено на основі списку друкованих праць М.Козакевича (Архів ІН НАН України.– Ф. 1.– Оп. 3.– Спр. 50.– Арк. 23).

²²Маковецька Х. Той, хто “працював з серцем”...– С. 1123-1124.

²³Архів ІН НАН України.– Ф. 1.– Оп. 3.– Спр. 50.– Арк. 22-22 зв.

Отже протягом роботи в Етнографічному музеї в 1944-51 рр. відбулося формування М.Козакевича як етнолога. Тоді ж дослідник оволодів різними формами наукової роботи (польової, музейної, дослідницької). Тематика та географія його зацікавлень були в цей період досить широкими.

Наприкінці 1951 р. на основі рішення уряду про об'єднання в одну установу Етнографічного музею Львівського філіалу АН УРСР і Львівського державного музею художнього промислу Комітету в справах мистецтв при Раді Міністрів УРСР створили Український державний музей етнографії та художнього промислу АН УРСР²⁴. М.Козакевич перейшов на роботу в новостворений музей. Саме йому, Данилу Фіголю та С.Сидорович довелось виконати всю роботу, пов'язану з перевезенням експонатів колишнього Етнографічного музею в нове приміщення на проспекті Леніна, 15 (нині – проспект Свободи, 15). Деякий період (15 грудня 1951 р. – 17 березня 1953 р.) Мустафа Захарович очолював відділ етнографії²⁵.

У 1952 р. колектив музею розпочав польові дослідження сучасної культури та побуту населення Полісся, підсумком яких мала стати монографія “Українське Полісся”. Перша експедиція у складі М.Козакевича та Павла Жолтовського відвідала упродовж 11 серпня – 5 вересня цього ж року Сарненський, Висоцький, Рокитнянський²⁶, Зарічненський²⁷ і Рафалівський р-ни Рівненської обл.²⁸. Експедиція мала здебільшого розвідувальний характер, а її учасники вивчали хліборобство, ремесла, промисли, одяг, традиційне житло, господарські споруди, хатній інтер'єр, народне мистецтво, новий радянський сімейний та

²⁴Гошко Ю.Г. Державний музей етнографії та художнього промислу у Львові (До 100-річчя з дня заснування) // Народна Творчість та Етнографія (далі – НТЕ).– 1974.– № 3.– С. 69; Жолтовський П. Двадцять років праці Українського державного музею етнографії та художнього промислу АН УРСР // Там само.– 1959.– № 3.– С. 141.

²⁵Архів ІН НАН України.– Ф. 1.– Оп. 3.– Спр. 50.– Арк. 31; Грицюк І. Життєвий шлях...– С. 915-916.

²⁶Нині Рокитнівський р-н.

²⁷Нині Зарічненський р-н.

²⁸Архів ІН НАН України.– Ф. 1.– Оп. 1.– Спр. 1.– Арк. 50; Спр. 11.– Арк. 20; Спр. 17.– Арк. 4; Спр. 18.– Арк. 1.

громадський побут. Згодом за результатами наукової подорожі був опублікований звіт²⁹.

Польова збирацька робота проводилась і в наступних роках. Зокрема, з 13 липня до 3 серпня 1953 р. маршрутна експедиція у складі Д.Фіголя (вивчав землеробську техніку), Л.Сухої (досліджувала промисли та ремесла), М.Козакевича (вивчав типи забудови поселень, господарські та житлові будівлі), К.Матейко, М.Ломової (керівник) (обоє досліджували народний одяг), а також художника Л.Максименка та фотографа Юрія Пашківського, обстежила Рокитнянський і Дубровицький р-ни Рівненської обл., Любешівський та Камінь-Каширський р-ни Волинської обл.³⁰. З-поміж усіх поліських експедицій за участю львівських етнологів, які відбулися в 1950-их рр., саме ця була найчисельнішою за кількістю учасників, найширшою за колом досліджуваних тем, за площею обстеженої території та за обсягом зібраного фактичного матеріалу³¹.

Важливу роль у подальшому розвитку української етнологічної науки посіла конференція, яка відбулася в лютому 1954 р. у Львові за участю провідних українських фахівців і гостей із Москви та Ленінграда. Серед найважливіших питань, що обговорювались на конференції, слід наголосити на двох: колективна історико-етнографічна монографія "Українці" та "Атлас матеріальної культури українського народу"³². Президія АН УРСР 7 травня та 10 липня 1954 р. видала постанови про підготовку цих двох досліджень до видання³³. Саме робота над ними значною мірою і визначала напрям етнографічних досліджень в Україні упродовж багатьох наступних років.

Через внесення теми "Українці" до річного

²⁹Там само.- Оп. 1.- Спр. 17.- Арк. 1-38; Ломова М., Козакевич М., Жолтовський П. Разведывательная этнографическая поездка в украинское Полесье // СЭ.- 1953.- № 3.- С. 127-132.

³⁰Архів ІН НАН України.- Ф. 1.- Оп. 2.- Спр. 21, 22; Спр. 91.- Арк. 17.

³¹[Фіголь Д.І., Суха Л.М., Козакевич М.З. та ін.]. Деякі особливості сучасного побуту українців Полісся (за матеріалами експедиції 1953 р.) // Матеріали з етнографії та художнього промислу.- К., 1956.- Вип. II.- С. 48-59.

³²Куницький А.С. Совецание украинских этнографов // СЭ.- 1954.- № 2.- С. 140.

³³Архів ІН НАН України.- Ф. 1.- Оп. 1.- Спр. 46.- Арк. 18.

плану роботи Музею на 1954 р., відмінили заплановану на цей рік широкомасштабну експедицію на терени Полісся. У подорож передбачалося відрядити лише М.Козакевича та Д.Фіголя, яким затвердили теми кандидатських дисертацій відповідно про традиційне житло та культуру і побут колгоспного селянства Полісся³⁴. Тоді ж припинили підготовку запланованої раніше узагальнюючої монографії "Українське Полісся". М.Козакевич та Д.Фіголь обстежили Рокитнянський р-н Рівненської обл., Олевський та Лугинський р-ни Житомирської обл. упродовж 12 вересня – 11 жовтня³⁵. Учасники мандрівки підготували спеціальні розвідки, в яких підсумували зібрані етнографічні матеріали з названих тем³⁶.

На 1955 р. планувалось чергове відрядження обох дослідників у Поліський край, проте за станом здоров'я Д.Фіголь не зміг взяти участь у ньому. Через це тему його дисертаційної роботи змінили на іншу – "Побут робітників радянського Львова"³⁷. Натомість М.Козакевич продовжував вивчати Полісся. Зокрема, з 14 червня до 13 липня 1955 р. він відвідав Старовижівський, Заболотнівський, Ратнівський, Камінь-Каширський, Любешівський р-ни Волинської обл.³⁸, а з 21 травня до 19 червня 1956 р. – Овруцький, Словечанський³⁹ р-ни Житомирської обл., Кагановицький⁴⁰, Чорнобильський та Ново-Шепелицький⁴¹ р-ни Київської обл.⁴². На жаль, звіти про

³⁴Там само.- Спр. 46.- Арк. 3, 5, 18; Спр. 64.- Арк. 15, 72 зв.

³⁵Там само.- Спр. 41.- Арк. 77; Спр. 46.- Арк. 39; Спр. 48.- Арк. 12, 15.

³⁶Козакевич М.З. Про розвиток плану житла колгоспників Українського Полісся // Матеріали з етнографії та художнього промислу.- К., 1957.- Вип. III.- С. 14-21; Фіголь Д.І. Етнографічне дослідження в Рокитнянському районі на Поліссі у 1954 р. // Там само.- С. 22-29.

³⁷Архів ІН НАН України.- Ф. 1.- Оп. 1.- Спр. 64.- Арк. 15, 72 зв.

³⁸Там само.- Спр. 60.- Арк. 51, 63; Спр. 69.- Арк. 1-4.

³⁹Нині належить до Овруцького р-ну.

⁴⁰Нині Поліський р-н.

⁴¹Згодом приєднаний до Чорнобильського р-ну.

⁴²Архів ІН НАН України.- Ф. 1.- Оп. 1.- Спр. 75.- Арк. 33, 46; Оп. 2.- Спр. 75.- Арк. 16; Жолтовський П. Український державний музей етнографії та художнього промислу в 1956 р. // НТЕ.- 1957.- № 1.- С. 145; Козакевич М.З. Селянська садиба на українському Поліссі (в другій половині XIX і першій половині XX ст.) //

ці експедиції і досі не опубліковані. У 1955, 1957 та 1959 рр. дослідник побував у Києві, Москві та Мінську, де збирав літературні й архівні відомості до закріпленої теми⁴³.

Кількарічна науково-пошукова робота М.Козакевича увінчалась кандидатською дисертацією “Селянське житло на українському Поліссі в другій пол. ХІХ і першій пол. ХХ ст. та шляхи його дальшого розвитку”⁴⁴, яку автор завершив у 1959 р., а 10 жовтня 1961 р. успішно захистив в Інституті етнографії АН СРСР⁴⁵. Невдовзі, внівши в текст дисертації незначні правки, а також дещо змінивши її структуру (об’єднавши розділи про поселення та садибу), дослідник підготував монографію та передав до Києва. Пролежавши кілька років у видавництві АН УРСР, вона так і не побачила світ⁴⁶.

У своїх працях про традиційну архітектуру поліщуків М.Козакевич вживав лише термін “українське Полісся”, яке, за його словами, охоплює північно-західну частину УРСР між річками Західний Буг та Дніпро, тобто північну частину сучасних Волинської, Рівненської, Житомирської та Київської обл., або ж басейн правих приток річки Прип’ять – Тур’ї, Стоходу, Стиру, Горині зі Случем, Ствиги, Уборті, Ужа та ін.⁴⁷ Через це після експедиції 1955 р. до Київської обл. етнолог стверджував, що цими мандрівками він завершив

вивчення традиційного будівництва всього “українського Полісся”⁴⁸. Однак у вступній частині дисертаційної роботи дослідник зазначив, що до цього ж регіону слід також віднести райони, які знаходяться в нижній течії річки Тетерев, та клин між Дніпром і Десною. Південна межа Поліського краю проходить, на його думку, по умовній лінії міст Володимир-Волинський – Луцьк – Рівне – Житомир – Київ – Ніжин. Етнолог вжив у вступі поняття “українське Полісся” і в іншому значенні – як частину Полісся, заселену українцями, тобто протиставив його назві “білоруське Полісся”. Водночас було наголошено, що лише докладне етнографічне дослідження матеріальної та духовної культури населення Полісся дозволить остаточно їх розмежувати, а також точніше визначити південну межу для “українського Полісся”⁴⁹.

Згідно з прийнятим у наш час етнографічним районуванням, “українським Поліссям” вважаються етнічні українські землі в межах цілого регіону Полісся, а тому крім поліських районів у межах державних кордонів сучасної України до нього зачисляють також Берестейщину та Пінщину, які зараз перебувають у складі Білорусії. Натомість для означення окресленої М.Козакевичем території з незначними уточненнями її південної межі на Лівобережжі, яка проходить по лінії Київ – Ніжин – річка Сейм аж до кордону з Росією, використовується поняття “Полісся України”⁵⁰. Отже, поза увагою Мустафи Захаровича залишилися північно-західні райони сучасної Сумської обл.

Щодо поділу Полісся на менші райони, то дослідник найчастіше ділив його за адміністративно-територіальним принципом, наприклад, “поліські райони Житомирської області”⁵¹, але не вживав термінів на зразок “Рівненське Полісся”, що характерне для багатьох нині-

Матеріали з етнографії та мистецтвознавства.– К., 1959.– Вип. V.– С. 15. Досліджені М.Козакевичем села Житомирщини нині належать до Овруцького р-ну Житомирської обл., а всі обстежені ним населені пункти Київської обл. після аварії на Чорнобильській АЕС (1986 р.) опинилися у Зоні відчуження.

⁴³Архів ІН НАН України.– Ф. 1.– Оп. 1.– Спр. 60.– Арк. 114-115; Спр. 94.– Арк. 23, 29; Спр. 124.– Арк. 10, 44, 46.

⁴⁴Там само.– Оп. 2.– Спр. 75.– Арк. 1-233; Козакевич М.З. Крестьянское жилище на Украинском Полесье во 2 й пол. ХІХ и 1 й пол. ХХ в. и пути его дальнейшего развития: Автореф. дис. [...] канд. ист. наук.– Москва, 1961.

⁴⁵Архів ІН НАН України.– Ф. 1.– Оп. 1.– Спр. 131.– Арк. 15; Спр. 165.– Арк. 100; Оп. 3.– Спр. 50.– Арк. 64.

⁴⁶Там само.– Ф. 1.– Оп. 1.– Спр. 97.– Арк. 7; Спр. 144.– Арк. 46-47; Гуслистий К. Українська радянська етнографія (Підсумки та перспективи розвитку) // НТЕ.– 1967.– № 1.– С. 13.

⁴⁷Архів ІН НАН України.– Ф. 1.– Оп. 2.– Спр. 75.– Арк. 1.

⁴⁸Там само.– Оп. 1.– Спр. 84.– Арк. 16.

⁴⁹Там само.– Оп. 2.– Спр. 75.– Арк. 1-3.

⁵⁰Кирчів Р.Ф. Етнографічне районування України // Етнографія України: Навч. посіб. / За ред. С.А.Макарчука.– Вид. 2-ге, перероб. і доп.– Львів, 2004.– С. 130. Надалі будемо використовувати лише цей термін.

⁵¹Архів ІН НАН України.– Ф. 1.– Оп. 2.– Спр. 75.– Арк. 15, 17.

шніх народознавців. Спорадично присутні в його праці такі назви, як “Західне” та “Східне Полісся”. Щоправда, межу між ними вчений проводив по адміністративній межі між Рівненською та Житомирською обл., де до 1939 р. проходив польсько-радянський кордон⁵². В окремих випадках знавець Полісся поділяв цей регіон на західне, середнє та східне, до яких він відносив відповідно поліські райони Волинської і Рівненської, Житомирської та Київської, а також Чернігівської обл.⁵³. Таку непослідовність автора можна пояснити передусім тим, що саме тоді розпочали розробку етнографічного районування території України⁵⁴, яку не завершили й досі.

Значний інтерес етнологів до Полісся М.Козакевич пояснював його серединним положенням між теренами, на яких сформувалися три споріднені східнослов'янські народи, економічною та культурною відсталістю цієї території, яка “ще донедавна являлася своєрідним заповідником, особливо у відношенні народного будівництва”⁵⁵.

Дисертаційна робота М.Козакевича була першою спробою комплексного дослідження розвитку селянського житла на Поліссі України у другій пол. ХІХ – 50-их рр. ХХ ст. Залучивши значний експедиційний матеріал, дані літератури та архівні джерела, автор провів класифікацію поселень, садіб і житла та з'ясував шляхи їхньої еволюції. Сама робота складається зі вступу, трьох розділів, в яких ідеться про поселення, садибу та житло, а також із висновків, які, щоправда, у змісті окремо не виділені.

У вступі народознавець подав історико-етнографічну довідку про Полісся України, описав суспільно-економічні умови життя місцевого населення в зазначений період, проаналізував іс-

торіографію питання, охарактеризував джерельну базу дослідження⁵⁶.

На особливу увагу заслугове застосований автором метод суцільного обстеження поселень з метою виявлення ступеня поширення окремих елементів і типів житла. Суть цього методу полягала в тому, що етнограф обходив усі двори в досліджуваному селі і фіксував певні елементи будівель, наносив їх на схематичні плани (без точних обмірів пам'яток) та робив зарисовки. Він був розроблений російською дослідницею Н.Лебедевою, яка за його допомогою в 1927 р. обстежила житло і господарські будівлі району між Мозирем і Слуцьком на території Білорусії⁵⁷. Пізніше його дещо видозмінив відомий російський вчений Сергій Токарев, під керівництвом якого в 1945 р. вісім московських студентів-етнологів вивчали традиційне будівництво в сс. Ведильці, Мньов, Навози⁵⁸ та частково Кархівка Михайло-Коцюбинського р-ну (нині Чернігівського р-ну) Чернігівської обл. (Східне Полісся)⁵⁹.

Загалом же, через трудомісткість, цей метод рідко використовувався в етнографічних дослідженнях, хоча й відзначався відчутною перевагою – давав можливість статистично обробити зібрані матеріали і відтворити точну картину домінування певних типів і форм замість суб'єктивних вражень. Саме застосування методу суцільного обстеження визначило коло питань, які цікавили М.Козакевича під час дослідження: типи сільських поселень, селянських садіб та житла поліщуків. Точніше, народознавець збирав польовий етнографічний матеріал про склад сім'ї, заняття і культурний рівень її членів (на посімейних картках); про житло, його планування, план садиби, будівельні матеріали та техніки; відомості про обладнання та оздоблення помешкання.

Під час експедицій та відряджень у 1952-56 рр. М.Козакевич суцільно обстежив такі населені пункти: Дольськ (164 житла) Любешів-

⁵²Там само.– Оп. 1.– Спр. 84.– Арк. 6; Оп. 2.– Спр. 75.– Арк. 65; Козакевич М.З. Селянська садиба...– С. 15.

⁵³Архів ІН НАН України.– Ф. 1.– Оп. 2.– Спр. 75.– Арк. 169.

⁵⁴Стельмах Г.Ю. Етнографічне районування України кінця ХІХ – початку ХХ ст. // Українська етнографія.– К., 1958.– Т. ІV.– С. 106-108 [Наукові записки ІМФЕ АН УРСР].

⁵⁵Архів ІН НАН України.– Ф. 1.– Оп. 2.– Спр. 75.– Арк. 1.

⁵⁶Там само.– Арк. 1-16.

⁵⁷Лебедева Н.И. Жилище и хозяйственные постройки Белорусской ССР.– Москва, 1929.

⁵⁸Нині с. Дніпровське Чернігівського р-ну.

⁵⁹Токарев С.А. Северно-украинская экспедиция 1945 г. // Краткие сообщения Института этнографии.– Москва, 1947.– Т. 2.– С. 27-35.

ського р-ну і Стару Вижівку як райцентр (197) Волинської обл., Глинне (89) та Борове (42) Рокитнянського р-ну Рівненської обл., Піщаницю (287) Овруцького р-ну Житомирської обл., Залісся (551) Чорнобильського р-ну Київської обл. Обираючи ці поселення для дослідження, науковець керувався їхньою рівновіддаленістю та наявністю в них житлових будівель різного часу походження за останні 80-100 років. Натомість у ряді інших населених пунктів було зібрано контрольні матеріали про 10-20 хат⁶⁰. Згодом на основі впорядкованих та опрацьованих матеріалів дослідник склав таблиці, які давали можливість проаналізувати загальний стан народного будівництва та зробити певні висновки. Зафіксовані на правобережному Поліссі відомості порівнювалися з аналогічними статистичними матеріалами, які зібрали московські етнологи в 1945 р. на теренах Чернігівщини.

Досліджувані в роботі елементи, явища та процеси, пов'язані з розвитком житла на території Полісся України, дослідник поділив на три групи: а) пережиткові форми, джерела яких сягають спільного минулого східнослов'янських етносів; б) явища, характерні для розвитку житла поліщуків у дорадянський період (переважно друга пол. ХІХ – початок або ж перша пол. ХХ ст. загалом); в) явища, які супроводжують культурний і господарський розвиток регіону в радянський період. Зважаючи на цей поділ, розглянемо основні ідеї та напрацювання етнолога.

Так, поза його увагою не залишилися найпоширеніші в цьому регіоні релікти давнього будівництва: дах “на слегах”, тобто без крокв, “дах на півсошках”, багатокутні клуні, профілеві оформлення кронштейнів⁶¹. М.Козакевич також описав конструкцію і господарське призначення кліті та стежки, хоча й не висловив ніяких думок про їхній генезис, але заперечив думку А.Харузіна, який розглядав їх як результат деградації житла⁶². До слова: деякі попередники вченого та сучасні дослідники розглядають стежку як прототип східно-

слов'янського, зокрема й українського, житла⁶³. Виявляємо у праці й цікаву ідею про повздовжній сволок, відсутність якого в поліських житлах Волинської та Рівненської обл. спричинила те, що відомий польський етнолог Казимир Мошинський стверджував: стега розміщується переважно на трьох поперечних балках і, мовляв, повздовжній сволок тут ніколи не побутував⁶⁴. Однак Мустафа Захарович вважав, що в минулому сволок був обов'язковою архітектурною деталлю місцевої хати: “Мало того, спільна назва його з балкою (“тволон”), яку при соховій конструкції даху клалося зверху на сохи, наводить на думку, що сам цей “стволон” при переході до кроквової конструкції даху знизився і став разом з бічними балками основою початково випуклої, а пізніше позем[н]ої [плоскої. – І.Г.] стелі. Беручи до уваги те, що поліські хати рідко коли були ширші 4-6 м, [то. – І.Г.] при додаткових поперечних балках потреба у сволоці цілком відпала”⁶⁵ – стверджував автор. Новітні дослідження підтверджують і значно доповнюють ці міркування⁶⁶.

Польові матеріали⁶⁷ та текст дисертаційної роботи М.Козакевича⁶⁸ містять дещо і про будівельну обрядовість поліщуків (заготівля деревини, вибір місця, закладчини, “замочування подруб”,

⁶³Бломквист Е.Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов (поселения, жилища и хозяйственные строения) // Восточнославянский этнографический сборник.– Москва, 1956.– Т. XXXI.– С. 20; Вовк Хв. Етнографічні особливості українського народу // Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології.– К., 1995.– С. 110; Данилюк А.Г. Традиційна архітектура...– С. 34, 46-47; Приходько М.П. Особливості сільського житла на Поліссі // НТЕ.– 1970.– № 6.– С. 51-52; Приходько Н.П. Некоторые вопросы...– С. 267; Радович Р. Поліська стежка (За матеріалами правобережного Полісся) // Записки Наукового товариства імені Шевченка.– Львів, 2001.– Т. ССXLII: Праці Секції етнографії і фольклористики.– С. 229.

⁶⁴Moszyński K. Kultura ludowa Słowian. – Kraków, 1929.– Cz. 1: Kultura materialna.– S. 510.

⁶⁵Архів ІН НАН України.– Ф. 1.– Оп. 2.– Спр. 75.– Арк. 79-80.

⁶⁶Радович Р., Сілецький Р. Стега та сволок у традиційному будівництві поліщуків (Конструктивно-технологічний та обрядовий аспекти) // Народознавчі Зошити.– 1996.– № 2.– С. 78-92.

⁶⁷Архів ІН НАН України.– Ф. 1.– Оп. 2.– Спр. 20.– С. 43, 45, 63.

⁶⁸Там само.– Спр. 75.– Арк. 109-112.

⁶⁰Архів ІН НАН України.– Ф. 1.– Оп. 1.– Спр. 84.– Арк. 1; Оп. 2.– Спр. 40.– Арк. 23; Спр. 75.– Арк. 15; Козакевич М.З. Селянська садиба...– С. 19.

⁶¹Архів ІН НАН України.– Ф. 1.– Оп. 1.– Спр. 75.– Арк. 77-80.

⁶²Там само.– Арк. 81-85.

“віха”, “входини”). Особливу наукову цінність має така інформація: “У підвалини в одному з ву[г]лів [кутів. – І.Г.] задовбують гроші. По закладці підвалин (“подруб”) в углу ставлять діжу, на діжу кладуть хліб, сало, водку тощо. Така гостина і називається замочування подруб. Звичай давній” (с. Глинне Рокитнівського р-ну Рівненської обл.)⁶⁹. Цінність цих відомостей передусім у тому, що у спеціальних дослідженнях на цю тему відсутні згадки про використання діжі під час закладання підвалин нового житла: інші дослідники зафіксували використання стола, який стояв у куті біля покутя⁷⁰.

Очевидно, під впливом численних землянок, в яких жили поліщуки після Другої світової війни, етнолог висловив категоричну думку про те, що тимчасове житло не можна вважати “реліктовою формою початкової стадії розвитку житла”, хоча й не заперечував їхній органічний зв'язок, але вважав, що тимчасове житло становить “вторинний етап, тобто є спрощеною формою житла, збудованого селянином, так би сказати, “наспіх”, або внаслідок певних обставин”⁷¹. Натомість сучасні дослідники переконливо доводять зовсім протилежне⁷².

Одним з архаїчних явищ, характерних для Західного Полісся та Гуцульщини, були замкнуті двори. М.Козакевич заперечив гіпотезу Федора Вовка про те, що забудова селянського двору розвивалася від замкнутого (“підварок” чи гуцульська “гражда”) до вільного⁷³. Навпаки, виникнення “підварків” автор уважав пізнім явищем і пов'язував його з таким процесом, як поділ землі, згідно з яким господарству виділяли

землю з двох боків дороги: з одного боку зводили житлові, з іншого – господарські приміщення, які згодом об'єднувались і утворювали замкнутий двір⁷⁴. Сучасні дослідники вважають замкнутий двір давньою будівельною традицією⁷⁵, але схиляються до думки, що його початок сягає саме вільної забудови двору⁷⁶.

Як бачимо, Мустафа Захарович, поряд з вивченням широкого кола явищ і процесів, намагався виявити певні архаїчні елементи, але недооцінював їхнє значення для реконструкції давніх форм житла. Натомість Стефан Таранушенко, який у 1928 та 1931 рр. досліджував народне будівництво Східного та Середнього Полісся, стверджував, що “Полісся в історії матеріальної і духовної культури українського народу належить окреме, своєрідне і дуже важливе місце [...]. Без належного вивчення поліської хати до проблеми генезису українського будівництва, зокрема житлового, не можна навіть підступити”⁷⁷.

В основній частині роботи М.Козакевича йдеться про типи сільських поселень, садиби та житла. Так, на основі польових матеріалів і відомостей із довідника адміністративно-територіального поділу УРСР⁷⁸ автор проаналізував кількісне співвідношення основних типів сільських поселень на Поліссі України – “хутірських” та “без-

⁷⁴Архів ІН НАН України.– Ф. 1.– Оп. 2.– Спр. 75.– Арк. 58-59, 63.

⁷⁵Гурков В.С., Гошко Р.Ю. Поселение // Полесье. Матеріальна культура.– С. 294; Данилюк А.Г. Замкнуті двори на Поліссі // НТЕ.– 1975.– № 4.– С. 102-103; Його ж. Традиційна архітектура...– С. 29-30; Могитич І.Р., Кіщук Т.П. Садиба, житло, інтер'єр // Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження.– К., 1987.– С. 167; Приходько Н.П. Некоторые вопросы истории жилища на Украине // Древнее жилище народов Восточной Европы.– Москва, 1975.– С. 270; Сілецький Р. Традиційна архітектура // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат.– У 4-х т.– Т. II: Етнологія та мистецтвознавство.– Львів, 2006.– С. 133; Юрченко П. Дерев'яна архітектура України.– К., 1970.– С. 174.

⁷⁶Сілецький Р.Б. Сільські поселення та селянський двір // Українське народознавство: Навч. посіб. / За ред. С.П.Павлюка.– Вид. 2-е, перероб. і доп.– К., 2004.– С. 429.

⁷⁷Таранушенко С. Давнє поліське житло // НТЕ.– 1969.– № 1.– С. 8.

⁷⁸Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року.– К., 1947.– Вид. 1-е.

⁶⁹Там само.– Спр. 20.– С. 63.

⁷⁰Сілецький Р. “Закладщина” хати на Поліссі: Обрядово-звичаєвий аспект // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження.– Львів, 1997.– Вип. 1.– С. 93; Його ж. Звичай та обряди, пов'язані з будівництвом // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження.– Львів, 2003.– Вип. 3.– С. 105.

⁷¹Архів ІН НАН України.– Ф. 1.– Оп. 2.– Спр. 75.– Арк. 115-118, 196.

⁷²Радович Р. Тимчасове житло поліщуків // НЗ.– 2006.– № 3-4.– С. 481-492; Радович Р. Тимчасове житло українців // Вісник Львівського університету: Серія історична.– Львів, 2005.– Вип. 39-40.– С. 486-526.

⁷³Вовк Хв. Етнографічні особливості...– С. 94-95.

хуторних” сіл, по окремих районах правобережного Полісся, що засвідчують спеціальні таблиці та карта. Такий підхід дозволив етнологу виявити різну їх чисельність у досліджуваному краї: в північних, більш лісистих, районах Волинської та Рівненської обл. у повоєнні роки домінували “хутірські”, а в південних поліських районах, а також на Житомирщині та Київщині – “безхуторні” села. Дослідник висловив припущення, що в найближчі роки кількісне співвідношення населених пунктів, що належать до цих типів, на території Волинської та Рівненської обл. буде, приблизно, таким самим, як й у двох інших областях⁷⁹.

Етнолог визначив шляхи формування зазначених типів поселень. Хутори, на його думку, виникали так: а) давні поселення, залишки окремих дворів, які через різні місцеві природні умови не набули статусу сіл (мали малу кількість дворів); б) внаслідок поділів селянських господарств між членами сім'ї (одруження сина, поділ братів тощо), які мали орну землю та сільськогосподарські угіддя у різних місцях; в) під час аграрних реформ першої пол. ХХ ст. у Російській імперії (Століпінська реформа 1907-1911 рр.) та міжвоєнній Польщі (комасація, парцеляція); г) внаслідок розподілу між селянами поміщицьких земель у перші роки радянської влади на теренах Житомирської та Київської обл.⁸⁰.

За словами народознавця, на Поліссі домінували вулична та безсистемна (“безсистемно скупчена”) форми (він називав їх “типами”, хоча у назві другого з них, фактично, поєднані форма планування та тип забудови села) планування поселень⁸¹. Аналогічних висновків згодом дійшли інші дослідники⁸². Стосовно ж чинників, що сприяли їх виникненню, то М.Козакевич розкритикував твердження Григорія Стельмаха⁸³ про вирі-

шальне значення соціально-економічних відносин у виникненні поселень та наголосив на важливості географічного фактора⁸⁴.

Мустафа Захарович також звернув увагу і на таке маловивчене явище, як традиція поділяти села на кутки, наголосивши на важливість дослідження поселень саме з цього погляду⁸⁵.

Багато уваги дослідник приділив характеристиці зовнішнього вигляду поліських поселень, чинникам, що зумовлювали його зміну (господарські заняття, торгівля, природа, міжетнічні зв'язки). Автор уперше в українській етнографії поділив поліські села за зовнішнім виглядом на дві групи: північнополіські та південнополіські. До першої групи М.Козакевич зачислив населені пункти, що знаходились у нижній течії правих приток Прип'яті – Горині, Ствиги та Уборті, або, інакше кажучи, на теренах східної частини Дубровицького та північної частини Рокитнівського р-нів Рівненської обл., а також північної частини Олевського р-ну Житомирської обл. (північно-західна частина Середнього Полісся). Для сіл першої групи характерні небілені дерев'яні хати, покриті дерев'яним двосхилим дахом із дощок. Огорожі зустрічались тут спорадично, межі між селами та хуторами були дуже розмитими, тобто за зовнішнім виглядом вони більше нагадували поселення та садиби Полісся Білорусії. Для сіл другої групи характерні побілені ззовні хати із солом'яними дахами, а самі споруди орієнтовані вікнами на південь, різноманітні огорожі та брами, тобто вони схожі на поселення Волині⁸⁶. Згодом цей поділ використав Архип Данилюк⁸⁷, але народознавець конкретно не локалізував тери-

на території Української РСР // Народна Творчість та Етнографія.– К., 1954.– Т. III.– С. 108 [Наукові записки ІМФЕ АН УРСР].

⁷⁹Архів ІН НАН України.– Ф. 1.– Оп. 2.– Спр. 75.– Арк. 17-19.
⁸⁰Там само.– Арк. 19-21.
⁸¹Там само.– Арк. 23-26, 29.
⁸²Гурков В.С., Гошко Р.Ю. Поселение.– С. 280-284; Гошко Р.Ю. Развитие традиционной застройки сельских поселений Украинского Полесья: Автореф. дис. [...] канд. ист. наук.– Минск, 1988.– С. 8-9; Данилюк А.Г. Традиційна архітектура...– С. 21; Стельмах Г.Ю. Историчний розвиток сільських поселень на Україні: Историко-етнографічне дослідження.– К., 1964.– С. 45, 47.
⁸³Стельмах Г.Ю. Дорадянські типи сільських поселень

на території Української РСР // Народна Творчість та Етнографія.– К., 1954.– Т. III.– С. 108 [Наукові записки ІМФЕ АН УРСР].
⁸⁴Архів ІН НАН України.– Ф. 1.– Оп. 2.– Спр. 75.– Арк. 25-26. Цікаво, що за це Г.Стельмах критикував його в своїй пізнішій монографії (Стельмах Г.Ю. Историчний розвиток...– С. 16-17). Проте сучасні українські дослідники вже навпаки критикують самого Г.Стельмаха за недооцінку географічних факторів (Сілецький Р. Сільське поселення та садиба Українських Карпат ХІХ – початку ХХ ст.– К., 1994.– С. 10).

⁸⁵Архів ІН НАН України.– Ф. 1.– Оп. 2.– Спр. 75.– Арк. 26-28.

⁸⁶Там само.– Арк. 36-39, 209.

⁸⁷Данилюк А.Г. Традиційна архітектура...– С. 22.

торію поширення житла північнополіського типу, через що в читача складається враження, нібито він побутував скрізь у північній смузі Полісся України.

М.Козакевич виділив два типи забудови сільської садиби поліщуків: а) зі закритим господарським двором (“підварки”); б) з відкритим господарським двором, який ще поділяється на два підтипи – з погонною (лінійною) та роздільною забудовою. На основі докладного аналізу експедиційних та архівних матеріалів автор дійшов висновку про те, що в міжвоєнний період на теренах правобережного Полісся відкритий двір із роздільним розміщенням окремих будівель був основним типом. У праці наявна також характеристика притаманних для кожного типу двору розміщення приміщень, застосування техніки та матеріалів для зведення стін і даху споруд. Водночас дослідник приділив багато уваги народній будівельній термінології. Щонайголовніше, було виявлено залежність типу забудови, кількості і розмірів житлових та господарських споруд, а також якості будівельних матеріалів, від матеріального становища сім’ї⁸⁸.

Зважаючи на практику поділяти будинок у формі видовженого прямокутника на окремі частини за допомогою поперечних капітальних стін, дослідник уживав для означення горизонтального плану сільського житла терміни “одно-, дво-, три- і чотиридільні”. З метою наближення змісту номенклатури типів планування сільського житла до міського, автор дисертаційної роботи поняття “камерність”, на відміну від попередників, вживав для означення лише житлової частини будинку, виключаючи з нього підсобні приміщення (сіни, комора): наприклад, “тридільне однокамерне житло”⁸⁹. Цікаво, що з аналогічною метою дещо інші терміни (“одно-, дво- та трикамерні будівлі” або “одно-, дво- та трироздільні будівлі”; “одно-, дво- та трьоххатні будівлі”) відповідно використовував також С.Токарев: наприклад, “трикамерна (трироздільна) однохатна будівля”⁹⁰.

Спираючись на горизонтальний план будівлі М.Козакевич виділив чотири етапи у розвитку житла: 1) розвиток від “одно-” до “тридільної хати” при наявності однієї житлової камери (ХАТА – СІНИ, ХАТА – СІНИ / СТЕБКА, ХАТА – СІНИ – КОМОРА, ХАТА – СІНИ / СТЕБКА – КОМОРА). Одночасно удосконалювалася система опалення житла – від курної до “білої” хати; 2) “двокамерне житло”: хата складається з двох житлових камер (кімната – кухня) та підсобних приміщень, тобто така споруда розвивалася від “однокамерної” до “багатокамерної” шляхом поділу житлової частини на дві камери (ХАТА – ВАНКІР) по поздовжній осі будинку, або ж шляхом зміни функцій господарських приміщень; 3) “багатокамерне житло”: хата має, крім кухні та підсобних приміщень, не менше двох трьох житлових камер-кімнат; 4) типові проекти радянських архітекторів, які під час досліджень етнологів ще не реалізовувались на практиці⁹¹.

Якщо в досліджених селах Чернігівщини С.Токарев виділив 8 типів горизонтального планування житла⁹², то на правобережному Поліссі М.Козакевич налічив їх аж 14. На основі даних, набутих під час суцільного обстеження та зведених у таблицях і графіках, автор з’ясував кількісні показники побутування кожного з типів житла в різних районах Полісся, прослідкував динаміку їх зміни наприкінці ХІХ – у першій пол. ХХ ст., переважаючи типи споруд в окремі історичні періоди, генетичний зв’язок між окремими типами, і, щонайважливіше, спробував пояснити причини цих змін. Зокрема, дослідник дійшов висновку про те, що на теренах усього Полісся України в повоєнні роки кількісно переважали житла, що належать до першого етапу розвитку планування житла, тобто “однокамерні одно-, дво- та тридільні житла”. Зокрема, на лівобережному Поліссі переважали споруди типу ХАТА – СІНИ та ХАТА – СІНИ – КОМОРА, а на правобережному – ХАТА – СІНИ і ХАТА – СІНИ / СТЕБКА⁹³. Етнолог також докладно проаналі-

⁸⁸Архів ІН НАН України.– Ф. 1.– Оп. 2.– Спр. 75.– Арк. 60-66.

⁸⁹Там само.– Арк. 124.

⁹⁰Токарев С.А. Северно-украинская экспедиция...– С. 29, 32.

⁹¹Архів ІН НАН України.– Ф. 1.– Оп. 2.– Спр. 75.– Арк. 129-130.– Рис. 14-16.

⁹²Токарев С.А. Северно-украинская экспедиция...– С. 28.

⁹³Архів ІН НАН України.– Ф. 1.– Оп. 2.– Спр. 75.– Арк. 133-134.

зував внутрішню варіативність кожного з найпоширеніших типів житла.

М.Козакевич не погоджувався з пануючим тоді серед знавців традиційної архітектури поглядом про те, що трикамерне житло (ХАТА – СІНИ – КОМОРА) виникло шляхом “заростання вільного простору” між хатою та коморою, які стояли окремо одна навпроти одної. Він схилився до думки, згідно з якою цей шлях був лише одним з кількох можливих, і стверджував, що найбільш вірогідно таке житло виникло шляхом добудови холодної комори (“кліти”) у сінях “дводільної однокамерної хати”, або ж шляхом добудови комори разом зі сіннями за вже готовими зразками “тридільного однокамерного” житла⁹⁴. Зазначимо, що наступні дослідники не поділяли відповідне міркування⁹⁵.

Аналізуючи інтер’єр традиційного поліського житла, етнолог заперечив тезу про цілковиту відсутність оздоблення в поліському житлі, тим більше трактування цього явища як етнографічної ознаки поліщуків, довів генетичну спільність основних елементів тутешнього інтер’єру та оздоблення з інтер’єром інших регіонів України, а також з інтер’єром традиційного житла білорусів та росіян⁹⁶.

Етнолог прослідкував також головні зміни, які спостерігалися в зовнішньому вигляді поселень у радянський період: переростання окремих сіл у міста; переселення селян із хуторів; перепланування сіл; поява нових громадських споруд; зміна вигляду селянського двору – зникнення зайвих сільськогосподарських споруд (клуні, шопи тощо); зміна функції, планування та інтер’єру житла. Водночас дослідник наголосив, що важливу роль і надалі посідають традиції, які спостерігалися у звичаях орієнтувати житло на південь, розташовувати піч у куті біля вхідних дверей по діагоналі до покутя та обертати її челюстями до фасадної стіни⁹⁷.

Основні ідеї і фактичний матеріал розділів про поліські поселення та садибу М.Козакевич опри-

люднив в окремих статтях⁹⁸. Натомість про житло поліщуків він підготував три спеціальні статті. Першу з них у 1954 р. на основі першоджерел, набутих під час експедиції в Рокитнівському, Овруцькому та Лугинському р-нах, у якій йшлося передусім про горизонтальний розвиток житла, причому із використанням загальноприйнятої термінології⁹⁹. Натомість у 1962 р. дослідник написав ще одну статтю, яка проте не була опублікована. У цій розвідці автор виклав основні ідеї, які містив відповідний розділ дисертаційної роботи, і стосувалися вони горизонтального планування житла¹⁰⁰. Крім того, у 1961 р. на основі аналізу польових матеріалів з Полісся М.Козакевич підготував теоретичну статтю “Про принципи класифікації житла”¹⁰¹, в якій наголошувалося на важливості класифікації житла згідно з його горизонтальним плануванням, докладно описувалися та обґрунтовувалися запропоновані ним принципи цієї класифікації та вживання адекватної термінології, окреслювалися основні шляхи розвитку горизонтального планування житла, акцентувалась увага на важливості ретельного вивчення та систематизації народної термінології стосовно різних типів житла. Однак названа стаття так і не побачила читача, а теоретичні розробки етнолог залишилися майже невідомими пізнішим дослідникам.

В опублікованих та окремих рукописних роботах М.Козакевич широко використовував рисунки і фотографії, на яких зафіксував під час відряджень та експедицій селянські хати, господарські, громадські та колгоспні будівлі, інтер’єри житла.

Крім М.Козакевича, методику суцільного обстеження поселень застосовував львівський етнолог Іван Симоненко, який у 1945-47 рр. вивчав селянське житло мешканців Закарпатської

⁹⁸Козакевич М.З. Селянська садиба на українському Поліссі (в другій половині XIX і першій половині XX ст.) // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства.– К., 1959.– Вип. V.– С. 9-25; Козакевич М.З. Типи поселень на Українському Поліссі // Там само.– К., 1959.– Вип. IV.– С. 24-40.

⁹⁹Архів ІН НАН України.– Ф. 1.– Оп. 2.– Спр. 14.– Арк. 1-22; Козакевич М.З. Про розвиток плану житла...

¹⁰⁰Там само.– Спр. 115.– Арк. 1-39.

¹⁰¹Архів ІН НАН України.– Ф. 1.– Оп. 2.– Спр. 103.– Арк. 1-16.

⁹⁴Там само.– Арк. 136-139.

⁹⁵Приходько Н.П. Некоторые вопросы...– С. 251-252.

⁹⁶Архів ІН НАН України.– Ф. 1.– Оп. 2.– Спр. 75.– Арк. 181-183.

⁹⁷Там само.– Арк. 22-23, 28-29, 40-45, 89-102, 158-196.

обл.¹⁰². У 1956 р. зусиллями обох дослідників була підготовлена та подана до друку стаття “Сучасне селянське житло у західних та Закарпатській областях”¹⁰³, яку планували опублікувати у збірнику Інституту етнографії АН СРСР “Крестьянское жилище народов СССР”¹⁰⁴. Однак з невідомих нам причин підготовку цього збірника припинили. У названій статті, яка нині зберігається в архіві Інституту народознавства НАН України, основна увага приділена порівняльно-статистичним матеріалам, які автори зібрали методом суцільного обстеження поселень відповідно на теренах Полісся та Закарпаття.

Традиційну архітектуру українців М.Козакевич досліджував і в рамках підготовки вже згаданого “Атласу матеріальної культури українського народу”, на картах, схемах, ілюстраціях та у супровідних текстах якого мали відтворюватися такі ділянки народної культури, як сільськогосподарські знаряддя, одяг, поселення, двір і житло. Згідно з домовленістю, львівські етнологи збирали матеріали на теренах шести західних областей України, а на території інших регіонів – науковці Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (нині Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України). Розробкою кожної з цих тем займався авторський колектив з кількох спеціалістів. До групи “Житло” в різні роки належали директор музею Юрій Гошко, М.Козакевич (деякий час очолював групу), Степан Макачук, Вікторія Маланчук, Володимир Рожанківський та інші¹⁰⁵.

У 1958-60 рр. М.Козакевич виконав проспект розділу “Поселення, садиба і житло”, вивчав літературні, архівні та речові матеріали, здійснив кілька виїздів на терени Західної Волині, тра-

диційна архітектура якої була тоді ще досліджена мало. З метою заповнення цієї прогалини етнолог обстежив південні райони Волинської та Рівненської обл., а також Кременецький р-н Тернопільської обл.¹⁰⁶ Зокрема, упродовж 13-27 червня 1960 р. народознавець відвідав Волинську обл. за маршрутом: Володимир-Волинський – Овадне – Свійчів – Гнійне¹⁰⁷ – Бубнів Володимир-Волинського р-ну – Торчин (музей) – Боратин – Городині Торчинського р-ну¹⁰⁸ – Луцьк (музей та обласний архів)¹⁰⁹.

Кількарічні польові дослідження увінчались працею “Селянське житло Західної Волині в другій пол. XIX і поч. XX ст.». На відміну від роботи про житло поліщуків, у цьому дослідженні автор приділив більше уваги будівельним матеріалам та конструкції різних деталей житла (дах, комин, стіни, вікна, підлога, ганок), а також господарським спорудам другої пол. XIX – першої пол. XX ст. Планували опублікувати цю роботу у восьмому випуску серійного видання “Матеріали з етнографії та мистецтвознавства”¹¹⁰, однак з невідомих нам причин цей задум не був реалізований. Нині в архіві Інституту народознавства зберігаються дві її редакції¹¹¹.

У процесі підготовки атласу був зібраний значний фактичний матеріал та апробовано певну методику дослідження народної архітектури¹¹², які пригодилися згодом, під час виконання іншого масштабного наукового проекту – “Регіонального історико-етнографічного атласу України, Білорусії та Молдавії”, підготовку якого розпочали в середині 1960-их рр.

У 1960-63 рр., згідно з відповідною постановою Бюро Відділу суспільних наук АН УРСР, М.Козакевич працював над темою про побут робітників радгоспів Полісся (на матеріалах Во-

¹⁰²Симоненко І.Ф. Поселення, садиба та житло на Закарпатті // Матеріали з етнографії та художнього промислу.– К., 1956.– Вип. II.– С. 60-109.

¹⁰³Архів ІН НАН України.– Ф. 1.– Оп. 2.– Спр. 43.– Арк. 1-64.

¹⁰⁴Там само.– Оп. 3.– Спр. 50.– Арк. 26, 33; Чижикова Л. Совецание авторского коллектива по теме “Современное жилище колхозного крестьянства народов СССР” // СЭ.– 1955.– С. 175-177.

¹⁰⁵Там само.– Оп. 1.– Спр. 135.– Арк. 7; Спр. 144.– Арк. 14.

¹⁰⁶Там само.– Спр. 115.– Арк. 47; Спр. 124.– Арк. 57, 64, 67; Спр. 129.– Арк. 6, 21, 22.

¹⁰⁷Нині с. Красностав.

¹⁰⁸Нині три останні населені пункти належать до Луцького р-ну Волинської обл.

¹⁰⁹Архів ІН НАН України.– Ф. 1.– Оп. 1.– Спр. 141.– Арк. 52; Оп. 2.– Спр. 92.– Арк. 1.

¹¹⁰Там само.– Спр. 125.– Зміст (без пагінації).

¹¹¹Там само.– Спр. 92.– Арк. 1-15 (1960 р.); Спр. 102.– Арк. 1-16 (1961 р.).

¹¹²Там само.– Оп. 1.– Спр. 145.– Арк. 66-67.

линської та Рівненської обл.), яка невдовзі була значно розширена – “Побут робітників радгоспів УРСР (на матеріалах західних областей)”¹¹³. Народознавець здійснив ряд виїздів у радгоспи Львівської та Закарпатської обл., виступив на Всесоюзній етнографічній конференції у Москві (1961 р.)¹¹⁴, підготував вступ та розділ до планованої монографії, а також кілька статей, однак нині в архіві Інституту народознавства НАН України зберігається лише стаття “Нові виробничі відносини – нові традиції (з життя робітників радгоспів України)”¹¹⁵, в якій у райдужних тонах описуються позитивні зміни, що нібито спостерігалися в побуті та праці мешканців українського села в роки радянської влади.

Крім експедиційних досліджень, М.Козакевич активно займався музейною роботою: готував експозиції, закупляв експонати, доглядав за фондами, проводив екскурсії, надавав консультації, читав лекції. З 1951 р. він постійно був охоронцем фонду знаряддя праці і дерев’яні предмети побуту, брав участь в інвентаризації музейних фондів (зробив близько 1500 інвентарних описів експонатів), завів топографічний покажчик та охоронні листи у фондах “бондарство” і “мисливство”, виділив та зареєстрував 172 експонати тощо. У 1956 р. етнолог підготував розділи про дерев’яний посуд і вироби з лози та рогами до першого тому довідника про фонди Музею¹¹⁶, а через три роки – два розділи (“Знаряддя сільського господарства та промислів”, “Збірки предметів народного будівництва, обладнання та оздоблення житла”) до другого тому цього видання¹¹⁷, який не було опубліковано.

З метою поповнення збірок музею М.Козакевич активно збирав під час уже згаданих експедицій та численних спеціальних відряджень ек-

понати. Наприклад, у 1954 р. на Рокитнівщині було придбано різні знаряддя праці та предмети побуту: “бовкунське” ярмо, рибальські снасті “жак” та “кіш”, бортницьке приладдя “жень”, “посветку” для освітлювання хати тощо (всього 30 експонатів)¹¹⁸.

Етнолог брав участь у побудові розділу про сільське господарство у першій частині постійної експозиції музею на тему “Побут дореволюційного українського села”, у розробці тематичного плану постійної експозиції музею про поселення, двір, житло і хатне обладнання традиційної української сільської хати та житла колгоспного селянства тощо¹¹⁹.

Восени 1963 р. народознавець довго хворів. Після повернення на роботу, згідно з наказом тодішнього директора Ю.Гошка, провів повну звірку свого фонду і 16 квітня 1964 р. вийшов на пенсію¹²⁰. Помер М.Козакевич у 1968 р. Похований у Львові.

Отже, протягом майже двадцятилітньої наукової діяльності Мустафа Захарович Козакевич брав участь у підготовці кількох важливих наукових проектів, досліджував ряд тем (традиційне будівництво, народні промисли, хліборобство, побут колгоспників і робітників). Найбільші результати народознавця стосуються традиційного житлово-господарського будівництва поліщуків. Статистичне опрацювання етнографічних матеріалів, набутих під час суцільних обстежень населених пунктів, дало можливість досліднику виявити домінуючі в окремі історичні періоди типи сільських поселень, садіб і жител у різних частинах цього регіону. Окремі його ідеї та теоретичні висновки не прижилися чи були згодом заперечені, натомість інші знайшли свій подальший розвиток у працях сучасних етнологів.

¹¹³Там само.– Спр. 144.– Арк. 11, 42-43, 67 зв.; Спр. 168.– Арк. 10.

¹¹⁴Там само.– Спр. 165.– Арк. 85, 90, 96; Спр. 168.– Арк. 60 зв.; Спр. 185.– Арк. 14, 20, 32 та ін.

¹¹⁵Там само.– Оп. 2.– Спр. 96.– Арк. 1-58.

¹¹⁶Козакевич М.З. Дерев’яний посуд та вироби з лози, рогами і соломи // Довідник по фондах Українського державного музею етнографії та художнього промислу Академії наук УРСР.– К., 1956.– Вип. 1.– С. 100-113.

¹¹⁷Архів ІН НАН України.– Ф. 1.– Оп. 2.– Спр. 70.– Арк. 1-68.

¹¹⁸Там само.– Оп. 3.– Спр. 50.– Арк. 36-37; Фіголь Д.І., Козакевич М.З., Рожанківський В.Ф. Поповнення фондів Українського державного музею етнографії та художнього промислу АН УРСР // Матеріали з етнографії та художнього промислу.– К., 1957.– Вип. 3.– С. 177-178.

¹¹⁹Архів ІН НАН України.– Ф. 1.– Оп. III.– Спр. 50.– Арк. 35-36.

¹²⁰Там само.– Оп. 1.– Спр. 207.– Арк. 116, 134; Спр. 226.– Арк. 25.